

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

**Q. SEPTIMII|| FLORENTIS|| TERTVLLIANI||
CARTHAGINIENSIS|| PRESBYTERI, OPERA|| QVÆ
HACTENVS REPERIRI|| POTVERVNT OMNIA:||**

Tertullianus, Quintus Septimius Florens

Antverpiae, 1584

De Oratione.

[urn:nbn:de:hbz:466:1-73633](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:466:1-73633)

211
A Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTULLIANI DE ORATIONE LIBER.

Et spiritus, & Dei sermo, & Dei ratio, sermo rationis, & ratio sermo-
nis & spiritus. Vtrumque Iesus Christus Dominus noster nouis discipu-
lis noui Testamenti nouam orationis formam determinauit. Oportet
enim in hac quoque specie nouum vinum nouis vtribus recondi, &
nouam plagulam nouo aluii vestimento. Ceterum quicquid retrò fue-
rat, aut demutatum est, vt circumcisio: aut suppletum, vt reliqua lex: aut

impletum, vt prophetia: aut perfectum, vt fides ipsa. Omnia de carnali-
bus in spiritualia renouauit noua Dei gratia superdueto Euangelio expunctore totius re-
trò vetustatis. In quo & Dei spiritus, & Dei sermo, & Dei ratio approbatus est Dominus
noster Iesus Christus: Spiritus quo ualuit, sermo quo docuit, ratio quo uenit. Sic oratio à
Christo constituta ex tribus constituta est. Ex sermone, quo enunciatur: ex spiritu, quo tā-
tum potest: ex ratione, qua docetur. Docuerat & Ioannes discipulos suos adorare, sed om-
nia Ioannis Christo praeuebantur, donec ipso aucto (sicut idem Ioannes praeuenerat, *Ioan. 3.*
illum augeri oportere, se uero deminui) totum praeuenerit opus cum ipso spiritu transfret
ad Dominum. Ideo nec extat in qua uerba docuerit Ioannes adorare, quod terrena coe-
lestibus cesserint. Qui de terra est, inquit, terrena facit; & qui de caelis adest, qua uidit, ea
loquitur. Et quid non caeleste, quod Domini Christi est: ut haec quoque orandi disciplina.
Consideremus itaque benedicti caelestem eius sorphiam, in primis de praecepto secretè
adorandi: quo & fidem hominis exigebat, ut Dei omnipotentis & conspectum & auditum sub
tectis & in abditis etiam adesse consideret: & modestum fidei desiderabat, ut quem ubi-
que audire & videre fideret, ei soli religionem suam offerret. Sequente sophia in sequenti
praecepto proinde pertineat ad fidem & modestiam fidei, si non agmine uerborum ad-
eundum putemus ad Dominum, quem uirò suis prospicere certi sumus. Et tamen breui-
tas ista, quod ad tertium sophia gradum faciat, magna ac beatae interpretationis substan-
tia fulta est: quantumque substringitur uerbis, tantum diffunditur sensibus. Neque enim
propria tantum orationis officia complexa est, uenerationem Dei, aut hominis petitionem,
sed omnem penè sermonem Domini, omnem commemorationem disciplinae, ut reuera
in oratione breuiarium totius Euangelij comprehendatur. [4 Incipit à testimonio Dei *CAP. II.*
& merito fidei, quum dicimus, *Pater qui in caelis es.* Nam & Deum oramus, & fidem com-
mendamus, cuius meritum est haec appellatio. Scriptum est, Qui in eum erediderint, de-
dit eis potestatem ut filij Dei uocentur. Quamquam frequentissimè Dominus patrem
nobis pronunciauit Deum. Immò & praecepit, ne quem in terris patrem uocemus, nisi que
habemus in caelis. Itaque sic adorantes etiam praeceptum obimus. Felices qui patrem a-
gnoscunt. Hoc est quod Israëli exprobratur, quod caelum ac terram spiritus contestatur,
filios dicens genui, & illi me non agnouerunt. Dicendo autem patrem, Deum quoque
cognominamus. Appellatio ista & pietatis & potestatis est. Item in patre filius inuo-
catur. Ego enim, inquit, & pater unum sumus. Ne mater quidem Ecclesia prateri-
tur. Siquidem in filio & patre mater recognoscitur, de qua constat & patris & filij no-
men. Vno igitur genere aut uocabulo & Deum cum suis honoramus, & praecepti me-
minimus, & oblitos patris denotamus. [8 Nomen Dei patris nemini proditum fue-
rat: etiam qui de ipso interrogauerat Moyses, aliud quidem nomen audierat. Nobis re-
uelatum est in filio. Iam enim filius nouum patris nomen est. Et apertius, *Nomen tuum*
manifestauit hominibus. id ergo ut sanctificetur postulamus. Non quod deceat homines
benè Deo optare, quasi sit & aliud de quo ei possit optari, aut laboret nisi optemus. Planè
benedicti Deum omni loco ac tempore condecet ob debitam semper memoriam benefi-
ciorum eius ab omni homine. Sed & hoc benedictionis uice fungitur. Ceterum quando
non sanctum & sanctificatum est per semetipsum nomen Dei, cum ceteros sanctificet ex
semetipso? Cui illa angelorum circumstantia non cessat dicere Sanctus, Sanctus, Sanctus. *Isai. 6. 3.*
Proinde igitur & nos angelorum si meruerimus candidati iam hinc caelestem illam in *Apoc. 4.*

TULLIANUS
ANNOTATI ONIBUS
MELI
A V
J6

A in scripturis delicti figura est, quod perinde iudicio debeatur, & ab eo exigatur, nec euadat iustitiæ exactio, nisi donec exactio, sicut illi seruo dominus debitum remisit. Huc *Matth. 18.* enim spectat exemplum parabolæ totius. Nam & quod idē seruus à domino liberatus, nō perinde parcat debitori suo, ac propterea delatus penes dominum tortori delegatur ad soluendum? nouissimum quadrantem, id est modicum vsque delictū, eō competit, quod *Matth. 5.* remittere nos quoq; profitemur debitoribus nostris. Iam & alibi ex hac specie orationis: Remittite, inquit, & ³¹ remittetur vobis. Et cum interrogasset Petrus, si septies remittēdū esset fratri: Immo, inquit, septuagies septies, vt legē in melius reformaret, quod in Genesi de Cain septies, de Lamech autē septuagies septies vltio reputata est. ³² Adiecit ad plenitudinem tam expeditæ orationis, vt non de remittendis tantūm, sed etiam de auertendis in totū delictis supplicemus, *Ne nos inducas in tentationem*, id est, ne nos patiaris induci, ab eo vti que qui tētat. Ceterūm absit vt Dominus tentare videatur, quasi aut ignoret fidē ciuiisque, aut deicere sit confectus. Diaboli est & infirmitas & malitia. Nam & Abraham non tentandæ fidei gratia sacrificare de filio iusserat, sed probādā, vt per eū faceret exēplū præcepto suo, quo mox præcepturus erat, neque pignora Deo chariora habenda. Ipsē à Diabolo tentatus præsidem & artificem tentationis demonstrauit. Hunc locum posterioribus confirmat: Orate dicens, ne tentemini. Adeō tentati sunt Dominum deferendo, qui somno potius indulserant quam orationi. Eō respondet clausula interpretans quid sit, *Ne vos deducas in tentationem*. Hoc est enim, ³³ *Sed enche nos à malo.* ³⁴ Compēdiis paucorum verborum, quot attinguntur edicta Prophetarum, Evangeliorum, Apostolorum, sermones Domini, parabolæ, exempla, præcepta, quot simul expunguntur officia Dei, honor in patre, fides, testimonium in nomine, oblatio obsequij in voluntate, commemoratio spei in regno, petitio vitæ in pane, exomologesis debitorum in deprecatione, sollicitudo tētationum in postulatione tutelæ. Quid mirum? Deus solus docere potuit, vt se vellet orari. Ab ipso igitur ordinata religio orationis, & de spiritu ipsius iam tunc cum ex ore diuino ferretur, animata suo priuilegio ascendit in cælum commendans patri quæ filius docuit. Quoniam tamen Dominus prospector humanarum necessitatum seorsum post traditam orandi disciplinam, Petite, inquit, & accipietis, & sunt quæ petantur pro circūstantia cuiusque, præmissa legitima & ordinaria oratione quasi fundamento, accidentium ius est desideriorum, ius est superstruendi extrinsecus petitiones. ³⁶ Cum memoria tamen præceptorū, ne quantū à præceptis, tātū ab auribus Dei longe simus. Memoria præceptorum viam orationibus sternit ad cælum, quorum præcipuum est: Ne prius ascendamus ad Dei altare, quam si ³⁷ quid discordiæ vel offensæ cū fratribus cōtraxerimus, resoluamus. Quid est enim ad pacem Dei accedere sine pace? ad remissionem debitorum cum retentione? Quomodo placabit patrem iratus in fratrem, ³⁸ cum omnis ira ab initio interdīcta sit nobis: Nam & Ioseph dimittens fratres suos ad perducendum patrem, Et ne, inquit, irascimini in via, nos scilicet monuit. Alias enim via cognominatur disciplina nostra. Tū ne in via orationis constituti ad patrem cum ira incedamus. Exinde aperte Dominus amplians legem, iram in fratre homicidio superponit, ne verbo quidem malo permittit expungi, etiam si irascendum est, non vltra solis receptum, vt Apostolus admonet. Quam autem temerariū est aut diem sine oratione transigere, dum cessas fratri satisfacere, aut orationem perueuerante iracundia perdere. Nec ab ira solummodò, sed omni omnino confusione animi libera debet esse orationis intentio, de tali spiritu emissa, qualis est spiritus ad quem mittitur. ³⁹ Neque enim agnoscei poterit à spiritu sancto spiritus inquinatus, aut tristis à legato, aut impeditus à libero. Nemo aduersarium recipit, nemo nisi comparem suum admittit. ⁴⁰ Ceterūm quæ ratio est manibus quidem ablutis, spiritu verò sordente orationem obire? quando & ipsis manibus spiritales munditiæ sint necessariae, vt à falso, à cæde, à sœuitia, à veneficiis, ab idololatria, ceterisque maculis quæ spiritu conceptæ manuum opera transiguntur, puræ alleuentur. Hæ sunt veræ munditiæ, non quas plerique superstiosè curant, ad omnem orationem etiam cum lauacro totius corporis aquam sumentes. Id cum scrupulosè percontarer & rationem requirerem, comperi commemorationem esse in Domini deditioem. Nos Dominum adoramus, nō dedimus, imò & aduersari debemus deditoris exemplo, nec propterea manus abluere, nisi quod conuersationis humanæ inquinamentum conscientia causa lauemus. Ceterūm satis mundæ sunt manus, quas cum toto corpore in Christo semel lauimus. Omnibus licet membris lauet quotidie Israël, nūquam tamen mundus est. Certè manus eius semper immundæ sanguine Prophetarum &

ULLIAN
 Annotati onibus
 MELLI
 A V
 16

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN
LIBRYM DE ORATIONE.

I. DE ORATIONE.] *Etsi initio Orationis vox à Tertulliano accipitur in genere, post nihilominus explanationem Orationis Dominicae ferè usurpatur pro Oratione mystica, seu sacrificio Christiano, ut illi sint idem Oratio & Sacrificium; quare existimavi huic loco potius convenire quæ Rhenanus adnotavit in lib. de Coron. militis, de Sacrificij seu Missæ Christianæ per ipsam Christum institutione, & usu continuo iam inde ab Apostolis ad nostram ætatem usque. Quam antiquitatem quum nudè ferè ille proponat, nos etiam Tertulliani testimonio comprobabimus, ut non sit difficile hinc intelligere, qualis tum Missa Africana fuerit, idque veris quam poterit fieri paucioribus, remittentes Lectorem ad Liturgicam nostram Latinorum pag. 161. & sequi, ubi locos ipsos, sicuti se habent, reperire est, & ex alijs Patribus similia licet colligere.*

Missam (inquit Rhenanus. Adnotat. in 3. lib. adu. Marc. idipsum paucis repetens ubi supra) dixit ea ætas pro missione. Unde Sacrificio id vocabulum accommodatum ex hac occasione. Catechumeni in templo manebant donec Evangelium exposuisset Episcopus, similiter Emergenti, Illuminandi, & Parentes. Tum clamabat Levita (iuxta B. Dionys. Areopag. lib. de Hierarch. Eccles. & Clement. Rom. de const. Apostol. Tertull. quoque de præscript. advers. heret.) post benedictionem singulorum ab Episcopo factam: Catechumeni (sic de reliquis) exeunt in pace. Ad hac itaque dimissione, non vulgus modo (vix ille) sed & Ambros. epist. 35. & B. August. serm. 227. de tempor. Militæ appellationem sacro tribuerunt. Hoc antiquitatis mysterium in Isidori Lexico legitur. Alij Missam derivat à dimissione populi in fine sacri quum (non hodie duntaxat, ut ille, sed iam ab initio) Diaconus pronuntiat, ut Missa est. Quo alludere adnotavimus B. Cyprian. lib. de Spectat. Adnot. nostris num. 7. quum dicit: Qui spectans ad spectaculum dimissus, & adhuc gerens seculos, ut adhibet, Eucharistiam. Eodem etiam pertinet quod habet Aristot. Tom. sequ. l. de Anima. Post transacta sollempnia dimissa plebs. Hinc duplicem fuisse Missam, aliam Catechumenorum, aliam fidelis populi re-
 ctè adnotavit Claudius de Sanctis Prefat. in Liturgias Graecorum, cui interim magis placet, ut ab Hebræa voce Missab derivationem accipiat vox Missæ: quam sententiam & nos probabilem adnotavimus dict. Liturg. nostrorum pag. 6. Tertullianus interim (sicut & de alijs Patribus tam Grecis quam Latinis adnotavimus in Epist. S. Cyprian. ad Cecil. num. 49.) alios appellationibus diversis Missam circumscriptis. Apologeticis enim cap. 39. vocatur coitio Christianorum, comunicatio orationis & conuentus & omnis sancti commercij: & plurali numero: cætus & congregationes. ac mysteria & divina eiusdem lib. cap. 6. ac lib. de Coron. militis: antelucani cætus. Item l. 2. ad Vxorem: nomenclature conuocationes, sollempnia, conuivium Dominicum, & Dei cæna. conuentus etiam & sollempnia. ac: Orationes divinae, lib. de Anima & de Ictum. Denique lib. dicto ad Vxorem de Monog. & de Coron. militis, ac hic sub finem: oblatio, seu: oblationes, ac de Cast. oblatio per sacerdotem. Immo verò hoc libro:

sacrificium, sacrificij participatio, sacrificiorum orationes, ac lib. ad Vxorem 2. sacrificia sine scrupulo. Eodem pertinent quæ habet in Apolog. coire in cætum & congregationem, ut ad Deum precationibus ambiamus orantes. & lib. de Fuga in persecut. Colligere & collectas facere, ac infra hoc libro: Habere orationem cum fratribus, de oratione & operatione participare; ac sacrificiorum orationibus interuenire. Item: Oblationes reddere, offerre, & commemorare per sacerdotem, lib. de Exhort. cast. Per noctem Deum adorare, orare, precari. In Apolog. Et quæ respectivè officia sunt: Episcopi, Presbyteri, Diaconi, libro hoc infra: Adsignare & transigere Orationem, Dominicum officium facere. In Apolog. Deum invocare æternum, Deum verum, Deum vivum. l. de Coron. milit. & de Fel. virg. Offerre & Oblationes facere. Ad Scapulam: sacrificare quomodo præcepit Deus pura prece. lib. de Monogam. corpus Domini initiare. denique imperpersonaliter de Cult. seminis. Sacrificium offerri, & l. adu. Marc. carmine conscripto: offerri calicem. Quæ omnia eo latius adduximus contra Magdenburgenses, qui ex Tertulliano sacrificium Ecclesie oppugnare nituntur, sed perperam, siquis omnes has eius phrasas diligentius perpendat, uti supra etiam adnotavimus in lib. ad Scapulam.

Porro in Ecclesijs Missæ sacrificiū, aut locū ad eam rē deputatis fieri consuevisse, rectè ex illo Hieron. advers. Iovinian. quare non ingrediuntur Ecclesias, colligit idem Rhenanus, ubi supra, immò & ex illo Apostoli 1. Cor. 11. An Ecclesiam Dei cõtemnitis; nam interpretationem veterum talem reperire est & in nostris Liturgiis pag. 55. & sequent. Neque id solum in die Pasche, seu Cæne Domini (vix ille) sed quando per tyrannos licebat singulis diebus Dominicis, uti latius adnotavimus ad l. B. Cyp. de Opere & Eleemosynis n. 32. Quibus adde Tertulliani locum l. de Spectaculis: Quale est de Ecclesia Dei ad diaboli Ecclesiam tendere: & illud advers. Valentian. Nostra, inquit, columbæ domus, simplex etiam in æditis semper & apertis ad lucem; amar enim figuram Spiritus sancti, & Orientem Christi figuram. Alios item similes locos reperire est in Adn. nostris ad lib. de Idolol. c. 7. n. 29.

Atqui etiam ad altare (quod omisit Rhenanus) celebratum sacrificium, ut omittam quæ adduxi testimonia Liturg. nostrorum p. 66. & deinceps, certè etiam Tertullianus agnovit, tum hoc libro c. 11. ne prius (inquirens) ascendamus ad altare, &c. & 14. c. si ad aram Dei steteris, tum etiam Exhort. castit. quomodo audebit orationem dicere ad altare.

Videtur etiam ad usum luminariorum pertinere illud Apologeticis: post aquam manulem & lumina.

Vasorum item factorum usum, calicum & patenarum, antiquum indicat lib. de Pudicitia. Præcedant ipsæ picturæ calicum vestrorum. Quos ipsos et vitreos fuisse ex eo quod sequitur ibidem: At ego pastoris eius picturam haurio, quæ non potest frangi. Cui consentit Zepherinus Papa, qui testibus Damaso, & Valafrido & Radulpho, in patens vitreis Missas celebrari

TULLIANUS
adnotat omnibus
PAMELII
AV
J6

constituit, usque adeo ut verissimum sit quod habet ubi supra Rhenanus: Sed & vasorum, quibus in sacrificando utimur, magnam reperio fuisse diversitatem, diu primum ligneis, mox vitreis, tandem argenteis & aureis locis factus est.

Rursum quod non oporteat per laicum, sed per sacerdotem offerri sacrificia, prater locum illum supradictum Exhort. ad castit. disertis verbis id significat Auctor, ubi l. de Prescript. her. de illis conqueritur, & laicis sacerdotalia munera iniungunt, & quod alius illis Episcopus hodie, cras alius, hodie Diaconus qui cras Lector, hodie Presbyter qui cras Laicus. Quod etiam pertinet illud Apolog. Præfident probati quique seniores, & illud lib. de Cor. milit. Eucharistiam, &c. nec nisi de manu præfidentium sumimus. uti rectè etiam adnotavit Rhenan. eo loci addens, & illud ex lib. de Castit. Ecclesiæ auctoritatem constituisse differentiam inter ordinem & plebem & honore per ordinis consensum sanctificatum à Deo. De quo plura lib. de Cor. milit. c. 3. n. 35. & dist. lib. de Prescript. ad h. her.

Fallitur autem Rhenanus, dum pro diversitate narrat, quod alij lac vini loco offerebant, alij unum tantum, quibus plebem communicabant, alij pannum lineum misto intinctum per totum annum reservabant, & in tempore sacrificij cum aliqua parte eius lavabant, & sic offerebant. Quidam denique intinctam Eucharistiam populo dabant, fortassis propter intinctam illam buccellam quam Iude Christus tradidit. Nam ad sacrificij abusum spectat illa, non usus: atque adeo variis Conciliis damnata, sicuti alibi dicendi erit locus in Assertionem Communionis sub altera specie. Et nostris Adnot. in epist. S. Cyp. ad Cecil. n. 2. ostendimus, in calice sanctificando & populo offerendo non posse nos uti nisi vino aqua mixto.

De cantu autem & ante & post sacrificium vestito, prater ea quæ reperiet Lector in Liturgiis nostris pag. 71. & frequenter posita, admonuit quidem etiam Rhenanus ex Tertulliano l. 2. ad Vxorem. Verum fallitur, quod non nisi in mensa communi illium agnoscat, & vel de piorum sanctitate, vel impiorum cruciatibus dumtaxat; quum etiam ad Psalmorum & Hymnorum cantum referri debere ostenderit illud Auctoris: prouocatur aliquid in medium canere, Adnotat. nostris in cap. 39. Apolog. num. 520. Certè autem cantum aut lectionem Psalmorum intro sacrificij vestitum fuisse conuincit vel illud Apostoli 1. Cor. 14. Cum conuentis unusquisque vestrum, Psalmum habet, &c. uti adnotauimus in lib. de Orat. Dominic. B. Cyprian. num. 6. In quorum locum breuitatis ergo postmodum ex Psalmis illis, qui integri canebantur, versus aliquot (uti etiam Rhenan. adnotauit) cæteri caperunt temporibus congruentibus Introitum, Graduale, Offertorium, & Communionem, uti posteriores scriptores nuncupant. Eadem pertinet quod legitur Tom. sequ. lib. de Anima: aut Psalmi canuntur.

Iam vero ad Preces ex vetustate relictas, quas vulgò Collectas vocant, eo quod populo collecto recitentur, rectè adnotauit pertinere illud ex Apolog. Tertull. Oramus pro Imperatoribus, pro ministris eorum & potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, & mora finis. de quo vide etiam Adnot. nostras n. 449. & 500. De hisdem est illud Auctoris l. de Anima: aut petitiones delegantur.

Legebatur ne (inquit ibidem Rhen.) aliquid ex sacris litteris in congregatione Christianorum? Etiam. Siquidem pergit Tertullianus: Coimus (seu potius, uti ca-

stigauimus: cogimur) ad litterarum diuinarum commemorationem, &c. in quorum locum videm latius Adnot. nostris num. 51. ostendimus successisse quæ hodie cantantur, Epistolam & Euangelium. Pertinent eisdem hæc verba libri supracitati de Anima: prout scripture leguntur.

Ex his autem quæ sunt intermedia: Kyrie eleison, &c. Græci addiderunt (uti idem Rhenan. adnotauit) siquidem hæc sacra sua à Kyrie eleison solebant auspicari, qui mos adhuc obseruatur in ferijs Paschalis. Hymnus: Gloria in excelsis, non ab illis, uti opinatur, sed à Telephoro Papa est additus, initio sumpto ex Euangelio Luc. 1. nam apud Græcos non reperitur, uti videre licet in nostris Liturgiis pag. 142. Alleluia ab Ecclesiâ Hierosolymitana mutuati sumus.

De Sermone ad populum Missæ tempore, intelligitur illud Auctoris, dicto libro de Anima: aut adlocutiones proferuntur.

Post Euangelij lectionem & Concionem (inquit ibi Rhenan.) foras missis Catechumenis Symbolum legebatur. Initio quidem Symbolum Apostolicum, ut ex Missa S. Iacobi patet, quod paulatim auctum fuit: quo pertinere videtur quod supra ex Apolog. cap. 39. adduximus: Deum inuocamus, Deum verum, Deum viuam, &c. ex quo proinde etiam sumptum videtur illud Symboli Constantinopolitani: Deum verum de Deo verum, sicuti etiam Apolog. cap. 2. Deum de Deo, lumen de lumine.

Et mox (addit idem) fiebat variarum rerum oblatio, quas sacerdos benedicebat non tam in priuatum consuevit usum, quam in comunem pauperum resuscitationem. Quod ex parte verum est de nummis qui offerebantur in arcam: nam huc pertinet illud Apolog. cap. 59. Modicam quique stipem mensura die, vel cum velis, & si modo velit, & si modo possit apponit, nam nemo compellitur. hæc quasi depolita pietatis sunt; nam inde dispensatur egenis alendis, &c. Verum tamen & alia offerri solere ad sacrificium necessitas, immò & quedam solius benedictionis ergo, iuxta demonstramus Adnot. nostris ad lib. B. Cyprian. Opere & de emolumento. 33. Quædammodum etiam in eo falluntur ad eiusmodi oblationes refert illud Tertull. lib. de Cultu. min. aut sacrificium offertur, quum ita intelligitur locum prohibeat quod subiungitur: aut verbum Dei predicatur. Unde & mos (inquit idem) æquam & iulem benedictionem nobis etiamnum durat, sed extra sacrificium, quin potius à prima institutione per Alexandrum Papam ante sacrificium.

Deinceps adnotandum ex Rhenano illud quod proferre loco ponitur, sed hinc magis quadrat: Eucharistiam (inquit) quæ quidam bonam gratiam interpretantur, & ego consentire me indicam Adnot. in B. Cyprian. de Laps. n. 94) videtur Tertull. à gratiarum actione distinxisse, quod dicat l. l. adu. Marc. super alienum patrem alij Deo gratiarum actionibus fungitur. Præter & sacerdos consecraturus, Christum imitans, dicit: Gratias agamus Domino Deo nostro, & mos: Vobis dignum & iustum est, æquum & salutare, noscitis semper & vbique gratias agere, Domine sancte pater omnipotens, æterne Deus. Per Christum Dominum nostrum. Quibus verbis quidam putant quod nos verum esse comprobauimus Adnot. in l. B. Cyprian. Orat. Domin. n. 85.) Apostolos et antiquos hæreticos præcipue auspicari consueisse, quam nos Missam inuocamus, quod pro merito populo per præcedentem exhortationem: Scio

sum corda. Quale illud olim in Romanorum sacrificiis sollempne: Hoc age, si modo licet sacris prophana comparare. Et arbitrantur quidem illi Millam (eam nempe que fidelium dicebatur) incepisse dicente sacerdote: Dominus vobiscum (cuius etiam meminimus Adnotat. nostris in B. Cyprian. lib. de Exhortat. Mart. num. 32.) & mox: Surreum corda, deinde: Gratias agamus, &c. uti supra. Post que verba putant illum statim subdidisse: Qui pridie quam pateretur, &c. Nam Canonem: Te igitur, &c. a quodam conscriptum aiunt, cui Scholastico cognome, & indicat D. Gregorius hoc paulo ante suam etatem factum, & alium habet Ambrosius. Id quod verum arbitror (inquit ille, & recte mea quidem sententia) quoad priorem illius partem. Nam posteriores inuocationis & benedictionis partes, ipsi antiquitatem pre se ferunt, & admirabilem spirant sanctitatem.

Enimvero (inquit idem Rhenan. & recte) Inuocationis in Gratiarum actione, sic enim Eucharistia consecrationem vocat, obiter meminit Irenaeus (loco nempe ab Epiphano citato her. 32.) & in Aeonas Aeonum, id est in secula seculorum, in eum qui in Gratiarum actionibus est, panem & calicem, ab orthodoxis dicitur tradit, id est adhuc obseruat Ecclesia. Huic simile est illud Tertuliani. lib. de Spectaculis: Ex ore quo Amen in sanctum protuleris, gladiatorum testimonium reddere; eis etiam, alij omnino dicere nisi Deo & Christo. Qui notanter addit illud: in Sanctum, et quid antiquitas post verba consecrationis populus respondet: Amen; nisi forte illic in ipsum sacerdotem stomachetur. nam illud: in secula seculorum non reperitur quoniam a populo responsum.

Quoniam vero (pergit idem Rhenan.) Pontifex quidam Romanus (Sixtus I.) instituit ante consecrationem Sanctus Sanctus Sanctus a populo cantari (ad quod alludit etiam Auctor hoc lib. cap. 3.) fuit opus aliquod Praefationis (quam agnouit etiam B. Cyprian. de nomine ubi supra) addere, quod quasi viam pararet, & ad quod responderet canticum illud. In hoc itaque post verba illa: Per Christum Dominum nostrum, adiectum est: Per quem maiestatem tuam, & que sequuntur. haec sunt ille.

Quibus adiungendum (praeter varias periphrases Consecrationis, quas commemoravi in sepe dictam 63. epist. B. Cyprian. ad Caecil. num. 39.) quod Tertulliano hac in re non modo nota sit vox supracitata: gratiarum actionis, pro consecratione, sed etiam nuncupetur lib. 2. ad Praxen: Christi inuocatio, diuina benedictio, & lib. de Pudicit. Sacramentum benedictionis, demque lib. de Teimio, consecratio, in haec verba: Nobis omnis dies etiam vulgata, consecratione celebratur.

Neque vero hic praetermittenda tum fidelium astantium, tum sacerdotis, que post consecrationem fit Adoratio. Huius enim pertinere non dubito, quod, toties in hoc libro eius fiat mentio: nos compedit gratia illud adferimus cap. 11. Nos Dominum adoramus. Item ubi etiam modum indicat: Atqui cum modestia & humilitate adorantes magis commendamus Deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus sublimibus elatis, sed temperate & probe elatis. Item illud Apolog. ubi supra: ut qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse. Demque quod habet lib. de Idolol. attollere ad Deum patrem manus, matres idolorum his manibus adorare.

Geniculari autem in adorando, quod vocat Tertull. cap. 3. de Coron. milit. de geniculis adorare, adnotat Rhenanus penitentis esse. Qui stans autem (inquit) adorat, tanquam iam veniam consecutus gratias agit.

Iam vero sequitur ipsum sacrificium, quod interpretatur illo verbis fieri Officiorum Ecclesiasticorum scriptores, ubi dicitur: Vnde & memores, &c. offerimus praclara maiestati tuae, &c. Quo pertinent quaecumque initio de oblatione & sacrificio ac Sacrificiorum orationibus, ex hoc Auctore adduximus. Item & illud lib. 3. aduer. Marc. ubi prophetam Malachiam explicat: sacrificium mundum gloriae scilicet relatio & benedictio & laus & hymni. De qua re etiam aliquid diximus in eadem epist. B. Cyprian. ad Caecil. Quin quod Tertullianus ceremoniam, qua sacerdos offerens ad imitationem Christi in cruce vititur, his verbis hic explicat: Nos vero manus non tantum attollimus, sed etiam expandimus diuina passione modulantes. Ad quod etiam alludit l. r. adu. Marc. Ad alienum (inquit) caelum alij Deo expanditur, in aliena terra alij Deo sternitur, et l. de spect. Illas (inquit) manus quas ad laudandum Dominum extuleris.

De Sanctorum & defunctorum commemoratione videantur Missae & Liturgia SS. Iacobi, Clementis Romani, Dionysij Areopagite, Basilij & Chrysostomi, aliisque Patrum testimonia in nostris Liturgicis pag. 77. 78. ac 79. de defunctis nominatim, ex institutione Apostolica.

Redeamus ad Rhenanum. Post consecrationem (inquit dicebatur Oratio Dominica, qua Christum (Auctore Hieronymo lib. 3. adu. Pelag.) docuit ut ea in corporis illius sacrificio quotidie vrentur. Ad id alludere etiam videtur Auctor infra c. 9. his verbis: praemissa legitima & ordinaria Oratione quasi fundamento, accidentium ius est desideriorum, ius est superstruendi extrinsecus petitiones.

Hic interferendum Osculum pacis, quod Rhenano excidit, de quo ante communionem usitato laice infra Auctor cap. 14. cuius haec verba hic sufficiant: Quae oratio cum diuortio sancti Osculi integra; quem Domino officium facientem impedit pax? Quale sacrificium est, a quo sine pace receditur?

Addit Rhenanus: Deinde populum communicabat, unde adhuc in hunc usque diem ultimo cantico Communionis nomen mansit; dum enim communicaret populus, versus aliquot e Psalms Davidicis cantabantur. Quorum utrumque ex Liturgicis scriptoribus notus est, quam quod probatione indigeat. Nos hic dumtaxat adferemus, quod varie videatur Tertulliani etate communicatum: Nonnumquam sub utraque specie, quo pertinent illa lib. 2. ad Praxen: De cibo, de poculo inuadere, & De cuius manu desiderabit? de cuius poculo participabit: Nonnumquam etiam sub altera specie, quo illud spectat eiusdem libri: Non sciet maritus, quid secretum ante omnem cibum gustes, & si scierit, panem non illum credit esse qui dicitur. Item illud lib. de Monog. Et illi plane dabunt viros & uxores, quomodo buccellas, & illud huius lib. ult. c. quod statio soluenda sit accepto corpore Domini, Item accepto corpore Domini & reseruat. De qua re aliquid diximus in Epist. Cyprian. ad Caecil. num. 1. & Deo fauente latius dicta Assertionem Communionis sub altera specie iam nuper a nobis promissa; ad quem etiam Tractatum differimus, quae habet Rhenanus de canis

TULLIANUS
Ann. etati omnibus
MELI.
A V.
J 6.

seu fistulis argenteis, quibus solent laici haurire sanguinem Domini, & que de Oblatione intincta adfert ex Concilio Turonensi.

Hic occasione illius: de cibo, de poculo inuadere; & illius: accepto corpore Domini & reseruat, obiter facienda est mentio consuetudinis Ecclesie antiquioris, sublatæ in Concilio Rotomagensi, qua in manus tradebatur Eucharistia, de qua tractauimus Adnot. in lib. B. Cyprian. de Laps. num. 82. & alterius, qua domum deferrebat, cuius meminit & Rhenanus, & nos ibidem n. 92. & in l. de Spect. n. 7. Quæ adeo posterior conseruandi corporis Domini consuetudo contra eos facit, qui solum in usu huius sacramenti corpus Domini agnoscunt, atque adeo conseruari nefas putant. Mitius paulo sentit Rhenanus, qui abusus taxans, usum tamen comprobat, Canone Conc. Turonensis, qui exstat apud Burchardum (Puaromaticem, non sicuti male habent libri excusi, Borbotomagensem) qui sic habet: *Ut omnis presbyter habeat pixidam, & vas tanto sacramento dignum, ubi corpus Dominicum diligenter recondatur ad viaticum recedentibus à saculo.* Et paulo post: *Semperque sit obseruata sub altari propter mures et nefarios homines. Et de septimo in septimum die semper mutetur, id est, à presbytero illa sumatur, & alia quæ eodem die consecrata est, in locum eius subrogetur, ne forte diuini obseruata, misistia, quod absit, fiat. Quamquam inter illi adhuc variet anceps sua sententiam, dicitur aut, quod vetustissimus Clemens Pontificis Canon apud eundem Burchardum, prohibeat veterem Eucharistiã adseruari; quare & illius sensus genuinus à nobis hic explicandus est, deferendo confirmationem huius consuetudinis usque ad dicti libelli nostri Deofauste editione. Imprimis autem grauius hallucinatur ille hoc asserens, quum Magdenburgenses ea potiss. de causa Epist. 5. Clementis Romani ad Orthod. reiciant, quod reliquias corporis Domini adseruari velit. Et certe id prora illa verba à Rhenano citata indicat: Cui timore clerici reliquias corporis Domini debet custodire fragmentorum, ne qua putredo in sacrario inueniatur, ne quis negligenter agatur, (quod nescio an Cuius ille omisit) portiones Corporis Domini grauis inferatur iniuria. Et si negligenter agendo pro portione corporis Domini nostri Iesu Christi, presbyter minora non curat adinuere officia, graui anathemate percussus digna humiliationis plaga feriat. Cui simile est illud Constit. Apostol. lib. 8. Postquam omnes communicauerint, inferant Diaconi reliquias quæ supersunt, in $\pi\alpha\tau\epsilon\phi\acute{o}\epsilon\iota\omicron\nu$ (quod nos appellamus tabernaculum.) Si dixisset Rhenanus Clementem veruisse diu reseruari, non esset reprehensione dignus. Nam hoc est quod apud illum subiicitur: Certe tanta in altario holocausta offerantur, quanta populo sufficere debeant: quod si remanserint, in crastinum non reseruentur, sed cum timore & tremore clericorum diligentia consumantur. Qui autem residua corporis Domini (ergo etiam extra usum) quæ in sacrario relicta sunt, consumunt, non statim ad communes accipiendos cibos conueniant, ne putent sancta portioni commiscere cibum, qui per aqualiculi digestus in fecessum funditur. Et tamè reliquias non omnes consumi solere, sed quædam relinqui in sacrario disferis verbis indicat, dum iterum postea repetit: *A principio Epistole hunc locum de sacramentis delegavi bene inueniendum, ubi non mirum stercora inter fragmenta Dominica portiones appareant, neque putrida per negligentiam remaneant clericorum, & conuenientes pro quo forte legendum communicantes) qui accipere sibi medicinam desiderant, putrida cum viderint, magis cum fastidio videantur accipere.**

Denique post hæc omnia celebrabatur Agape pauperum, quam distinctam fuisse (contra quam sentit Rhenanus) ab ipso sacrificio, ostendimus sapedito Apolog. 39. cap. num. 517.

Hic addendum ex eodem Rhenano, solere à ieiuniis Eucharistiam sumi, excepto uno anniuersario die Cæne Domini, quod & postea sublatum apud Christianos. Intellegimus illud in die Cæne Domini, vti adnotauimus ad Epistolam illam sapeditam B. Cypriani ad Cæcil. n. 49. etiam ex illo Tertull. supracitato lib. ad Vxorem: quid secrete ante omnem cibum gustes, quibus adde que hic habet de ieiunantibus cap. vlt. pulchre etiam ostendit corpore Domini non solum ieiunium: nam id Statianis nomine intelligit. Quod adeo mirè facit ad astruendum veritatem corporis & sanguinis Domini in Eucharistia, de qua latius infra cap. 6. & lib. 3. adu. Marc. sicuti & multi loci hic citati eandem confirmant.

Deinde etiam hic adnotandum, quod c. 9. huius libri docet Auctor & ab ira & ab omni animi confusione animum debere esse liberum: quippe quo confirmetur catholicis sententia de premitenda confessione ante Eucharistiã: de qua aliquid etiam diximus ad l. de Laps. B. Cypriani n. 64.

Postremo quod hic adfert ex Concilio Triburienis Rhenanus de Missarum numero, latius tractauimus in Epist. B. Cypriani ad Cæcil. n. 48. Quod verò sentiendum de illis qui Eucharistiam mortuis in os inferebant, quod prohibetur Concil. Carth. can. 6. alibi erit dicendi locus, dum & de Baptismo mortuorum agemus, ibidem vti adnotat Rhenanus, prohibito initio Libri de baptismo.

CAP. I.

2. Dei spiritus & Dei fermo, &c.] Caput hoc inscripsimus: De orationis Dominicæ auctoritate & substantia. Nouè autem & hic & paulo post, Christiani Dei spiritus dicitur, quod videtur pertinere ad errorem Veterum, qui etiam Spiritum sanctum illum vocabant, de quo latius in Prolegomenis. Imitatur autem finem huius cap. ad verbum ser. Cypri. lib. de Oratione Dominica ante expositionem eiusdem. Lego autem: nouis, pro nobis.

3. Ceterum quidquid retrò fuerat, &c.] Pulcherrime distinguit legem nouam à veteri, quod per hanc Circumcisio mutata, Lex suppleta, Prophetia impleta, & fides perfecta sit. Atqui paulo post vbi dicitur: Ex sermone, quo enunciat: ex spiritu, quo tantum potest, desideratur haud dubie tertium membrum: ex ratione, qua docetur: quare & in contextu illi addendum putauimus. Pertinent autem ad phrasin Tertullianicam Benedicì, item: modestum fidei, breuiarium, pro compendio.

CAP. II.

4. Incipit à testimonio Dei & merito fidei, &c.] Tractat cap. hoc: De interpretatione illius, Patetoster qui in cælis es. In quo rursus eum imitatur B. Cyprian. item & Venantius Fortunatus de Orat. Domini. Item penè verbis, quum dicit: In hac confessione & Deum veneramus, & mandata sequimur, & fidem nostram exponimus, & eos qui patrem in cælis abnegant, reprobanus.

5. frequentiss. Dominus Patrem nobis pronunciauit Deum.] Loci quibus Christus Dominus patrem nostrum pronunciauit Deum, sunt Matth. 5. 6. 7. 16. & 23. Luc. 12. & Ioan. 8.

6. filios genti.] Sive sic legas, sive: generauit, legitur supra lib. adu. Iud. & lib. 3. adu. Marc. insi. à perib. est. Quod autem alibi legit s. Cypri. spreuerunt, sic recte

cerunt, hic transfert, non agnouerunt, paraphrasticos.
7. Ne mater quidem Ecclesia prateritur.] Sic cum Gagneo, pro eo quod irrepserat: Ecclesia, in editione saltem Lugdunensi. Atqui aludere videtur ad hunc locum B. Cyprian. lib. de Unitate Ecclesie, quum dicit: Deum habere non potest patrem qui Ecclesiam non vult habere matrem. Vide similem locum infra l. ad. Marc. c. 1. n. 5.

CAP. III.

8. Nomen Dei Patris, &c.] Istud cap. hoc titulo insignimus: De sanctificatione Dei nominis in nobis. Et vero etiam hoc imitatur B. Cypri. & Venantius Fortunatus ubi supra.

9. Iam enim filius nouum Patris nomen est.] Gagneus habebat: non, sed istud rectius Gelenium ex Anglico cod. Explicatur enim quid velit his verbis à B. Cypri. Quod nomen (Filij inquam) nemo nostrum in Oratione audeat attingere, nisi ipse nobis sic permisisset orare.

10. angelorum si meruerimus cãdidi.] Iterum sic lego cum Gagneo, pro eo quod Gelenium substituerat: si meminerimus, neque enim hoc ullum sensum habet, & illud optime conuenit: cãdidi angelorum si meruerimus: quippe qui alioqui ad angelorum honorem, quem (vncãdidi apud Romanos Consulatus) petimus, peruenire non possumus nisi mereamur, quemadmodum recte interpretatur Rhenanus illud: candidatus aternitatis, ac restitutionis candidatus, l. 2. adu. Marc. Simili etiã phrasè à contrario sensu dixit Auctor: candidatis diaboli, lib. de Cor. militis, & candidatus timoris, lib. de Euga in perfectus.

11. orando pro omnibus, &c.] Fortunatus hunc locum imitatus paulo clarus. Quia ipsa oratione non continetur expressum: in nobis sanctificetur nomen tuũ, idemur (sic enim lego, pro: videmur) non tantummodo pro nobis optare, sed & pro illis, qui necesse ad baptismum meruere gratiam peruenire, nam in Christi pleniss. caritate docemur etiam pro inimicis orare.

CAP. IIII.

12. Secundum hanc formam subiugimus, &c.] Inscriptus hoc caput, De verbis: Fiat voluntas tua in cœlis & in terra. In quo etiam imitatur hunc B. Cypri. & Fortunatus, praterquam quod iuxta ordinem Orationis Dominice, secundam petitionem: Veniat regnum tuũ, huic preponat. Auctor videtur ea de causa ordinem mutasse, quod eodem serẽ pertinet quod præcedens, quemadmodum etiam illis verbis indicat: Secundum hanc formam.

13. Fiat voluntas tua in cœlis & in terra.] Etsi co-dicet omnes Græci & Latini qui hodie extant, addant: sicut, quia tamen in contextu nulla illius comparationis explicata mentio, retinimus hanc lectionem; quod in B. Cypri. non fecimus, quia disertis verbis ibidem illud: sicut explicat.

14. Ex interpretatione enim figurata, &c.] Clarus sic B. Cypri. Et in utraque, id est, corpore & spiritu voluntas Dei fiat, oramus.

15. vt possit scilicet fieri & in cœlis.] Quod obscure dicit, potest sic explicari, vt dum voluntatem Dei facimus in terra, eandem & postea faciamus in cœlis.

16. Est & illa Dei voluntas, &c.] Istud sic explicat Fortunatus: Fiat voluntas tua. Patris voluntas erat, quod filius predicauit, quod passus & mortuus est, & resurrexit, sicut ait: Non ueni, &c. Ergo orandum est vt nos similitur mereamur dicere (sic lego, pro: ducere) agere, sustinere, & in ipso resurgere, vt possumus cum ipso regnare.

17. Patet, inquit, transfer poculum istud.] Latine dicit, quod Græce est Luc. 22. το ποτηριον τστο, pro quo noster interpret: calicẽ istum. & nisi quid, iuxta quod Latinus adnotauit, pro: τδιν αδδδ.

CAP. V.

18. Veniat quoque regnum tuum, &c.] Titulus huius cap. De illo: Veniat regnum tuũ, In quo etiam Auctorem sequuntur B. Cypri. & Venantius Fortunatus, quorum ille isdem verbis: Regnum etiam nobis Dei representari petimus, id est, presens facere, sicuti & alibi diximus.

19. & ad nostram suspensionem, &c.] Suspensionem accipi pro: suspensa expectatione, vel ex eo patet quod præcedit: quod ab illo expectamus. Quod sic expressit Fortunatus, qui omnem spem in futuri regni facultate plantamus.

20. quomodo quidam petra tractum, &c.] Et hic nouẽ petra tractum pro prolongatione accipit, sicuti & Plin. petra trahere vitam dixit l. 28. c. 1. Clarus sic redidit Fortunatus: Agnoscitur his verbis eas increpare personas, qui seculi istam vitam diuicijs volunt protrahere.

21. Nam vtique vltio illorum à seculi fine dirigitur.] Malim legere ad seculi finem; sed etiam illud non displicet. Eodem autem modo explicat istud Apocal. 5. Cypri. vt differatur vltio ad consummationem vsque temporum, lib. de Bono patient.

CAP. VI.

22. Sed quã eleganter diuina sapientia, &c.] Caput hoc tractat De petitione: Panem nostrum quotidianum da nobis hodie. In quo etiã illum imitantur qui supra, quorum uterque ad quotidianam istud communionem refert, de qua latius Adnot. nostris in B. Cypri. lib. de Orat. Dominic. n. 48.

23. Tum quod & corpus eius in pane cœsetur: Hoc est corpus meum.] Librum huic vel ipsi Magdenburgenses adserunt, vt doceant in Sacramento Eucharistia corpus & sanguinem Christi, verẽ & substantialiter distribui. Pro quo facit tum locus iste, & quod mox subiungit: indiuiduitatem à corpore eius, tum sub finem apertiores: accepto corpore Domini, & : Accepto corpore Domini & referuato. Item illud ex lib. adu. Iud. Sic enim Christus reuelauit panem corpus suũ appellans. Et ex lib. 4. adu. Marc. acceptum panem & distributum discipulis corpus suum illum fecit. & quod ibidem paulopost sequitur: Ita & nunc sanguinem suum in vino consecrauit. Ne quis interim calumniatur, non ignoro ibidem legi: Hoc est corpus meũ, dicendo, id est figura corporis mei, sed eius loci interpretationem illuc reuocamus, ne hic prolixiores simus. Certẽ id etiam Magdenburgenses à dicta sententia sua non auertit, maxime quum legissent & alium locum apertiorẽ lib. de Pudicitia: atque ita exinde opimitate Domini corporis vescitur, Eucharistia scilicet. Exstat etiam omnium apertiss. quem illi non videntur animaduertisse lib. de Resurr. carn. Caro corpore & sanguine Domini vescitur, vt & anima de Deo saginetur. Peris hic vnus restat scrupulus, quod fatentur quidem illi veritatem corporis & sanguinis Domini in distributione, verum sub pane (inquunt) & vino; allegantes ad hoc tum hunc locum quem tractamus, tum in quibus panis sit mentio, aliquot iam adducta testimonia. Verum alia illa testimonia, ubi panis nulla mentio, tam sunt aperta, vt non videatur alium sensum locus ille accipere posse, quã in pane cœsetur, hoc est sub specie panis. Aliqui enim non dixisset, panem

corpus suum fecit, sed in pane, vel sub pane: item cum dicit: opimitate corporis Domini, addit Eucharistia scilicet, non autem pane. Certè quod non maneat communis panis in Eucharistia, aperte indicat l. 2. ad Vxorrem: Non sciet maritus, quid secretò ante omnem cibum gustes, & si sciuerit panem, non illum credit esse qui sumitur. Nec obstat quod addat loco supradicto: panem corpus suum appellans, quia si id intelligas uti debet: panem appellans corpus, non mirum: quia panem corpus suum fecit, imò vero etiam accipias ut illi: corpus appellans panem, interpretantur similem Apostoli locum 1. Cor. 11. ubi panem Eucharistiam vocant SS. Ambr. & August. quia initio panis fuit, sicuti in Exodo, virga in serpentem mutata adhuc virga vocatur. Deinde loquuntur Patres iuxta more scripturarum, que res quales apparent, solet appellare: uti Gen. 18. viri appellantur angeli in specie virorum apparentes. Denique quia panis celestis est, sicuti eum vocat S. Cypr. quum pene iisdem verbis locum hunc interpretatur. Qui si dumtaxat in pane, vel sub pane intellexisset corpus Domini contineri, non dixisset ibidem: Qui corpus eius contingimus, & à Christi corpore separemur, ac: dum quis abscètus separatur à Christi corpore, & iterum: qui corpus eius attingunt, & Eucharistiam iure communicationis accipiunt, quemadmodum paucis ibidem adnotauimus num. 47. 48. 49. & in Epist. eius ad Cæcil. num. 12. Reperiet etiam locos similes innumeris Lector in nostris Lituurgicis Latinorum, qui non solum ad veritatem corporis & sanguinis Domini, sed etiam ad Transsubstantiationem pertinent: quò pertinere videtur & Auctoris illud supradictum acceptum panem, &c. corpus suum fecit. Si enim corpus suum fecit, ergo iam non amplius panis est. Apertior est locus serm. De Cena Domini inter S. Cypr. opera. Panis iste, quem Dominus discipulis suis porrigebat, non effigie, sed natura mutatus, omnipotentia verbi factus est caro, &c. Quia voce: mutationis videntur etiam SS. Gregor. Nyss. Oratione Catechetica, & de Vita Moys. Chrysost. in Lituurgia, & hom. de prod. Iude, Ambr. de iis qui myst. imit. cap. 9. ac Damasc. lib. 4. cap. 14. Similiter dixit S. Cyrill. Hieros. Catech. mystag. 4. δὶ τὸν πᾶντα βῶλλον εἶς ἐστὶν ἕνα, quod transmutare rectè vertit interpres. Transformationem item transfigurationem, transitum, seu conuersionem agnoscunt Theophil. in e. 26. Matth. & 14. Marc. Ambr. lib. 4. de fide ad Gratianum cap. 5. Euseb. Emisep. hom. 5. de Pascha, Isid. lib. 1. de offic. & lib. de sacram. corp. Domini. Fulbertus Epist. ad Deodatum, & Algerus de hoc sacramento. Denique Concil. Lateranense sub Innocentio 3. etiam Transsubstantiationem agnoscit, sicuti & postea Concil. Florent. tract. de Sacram. & Tridentinum, ut potè qua clarus exprimitur vnius substantia in alteram substantiam transmutatio, sicuti iam olim & Trinitatis & Homosy vocis in Ecclesiam introducere Veteres aduersus Arrianos. Porro antiqua vox est: indiuiduitas, pro perpetua adhesionè; sic autem hunc locum explicat S. Cypr. ne dum absenti, & non communicantes, à cælesti pane prohibeamur, à Christi corpore separemur.

24. Quod solum fidelibus necessarium est. Alludit ad illud quod prius dixit: Querite primum regnum Dei, & reliqua adiciuntur vobis. Nam cum Dei sint omnia (inquit S. Cypr.) habenti Deum nihil deerit, si ipse Deo non desit: quod ipsum latius & exemplis & scripturis explicat.

25. Consequens erat. Huius cap. in scriptis hoc à nobis posita est: De peccatorum remissione. nec vero minus hic illi duo Tertullianum imitantur.

26. Sciebat Dominus se solù sine delicto esse. Sanè intelligendus locus, sicuti & similes scripturae sacre loci, uti alicubi adnotat S. August. ne excludatur beata Virgo Deipara, quam sine omni delicto vixisse ille asserit.

27. dimitti. Similiter lib. 4. aduers. Marc. Quis mihi delicta dimittet? quod adnotandum pro veteri nostro interprete contra Erasmi, qui contendit debere legi: Remitte, sicuti etiam adnotauimus ad supradictum lib. B. Cypr. de Orat. Domin. num. 16.

28. Exomologesis est petitio venia, &c.] Hic pro ipsa Confessione delictorum Exomologesis, supra pro toto actu penitentiae accipiebatur, lib. eiusdem argumenti.

29. Debitum autem in scripturis delicti figura est. Figura hic pro significatione accipitur. Adit autem: in scripturis, quia sic accipitur debitum pro delicto, Matth. 6. & 18. non autem apud scriptores prophetanos. Rationem autem etiam reddit Fortunatus, hunc locum explicans: Quia & debentur peccata, & requirenda sunt. Nam sicut debitor à creditore requiritur, ita peccatum à Deo in die iudicij necesse est exigatur.

30. nouissimum quadrantes. Alludit ad locum Matth. 5. De quo latius Adnot. nostris in B. Cypr. Epist. ad Antonian. num. 59. & in lib. de laude Mart. num. 31. & infra lib. de Anima.

31. & remittetur vobis. Etiam hic videtur alia versionem secutus. Nam Graecè hodie habetur: ἡ δὲ ἀποθήκεος, id est, & dimittentini.

CAP. VIII.

32. Adiecit ad plenitudinem, &c.] Tractat hic caput: De petitione illa: Et ne nos inducas in temptationem, sed libera nos à malo. In qua etiam illam imitatur S. Cyprian. in eo quod omnia hac pro eadem petitione habeat, qui interim vel August. teste legit: & nos patiaris induci, quemadmodum ibi adnotauimus num. 17.

33. Sed euehe nos à malo. Gagnaus: deuehe, sed Graecè voci πῶστε, magis illud conuenit.

CAP. IX.

34. Compendiis paucorum verborum, &c.] Inscribitur hoc c. in excusis codicibus: Ἀπαρχὴ ἀδελφότητος, sed quum multa sequantur in hoc libro, nisi adnotauimus Orationis Dominicæ, minus conuenit, interius magis placet alter titulus quasi noui capitis: Posse nos superadiciere & alias Orationes; quem etiamque, uti & sequentes, sicuti ex margine in sextum irrepserant, iterum ad marginem reuicimus, & aliam distinctionem quam in excusis erat, secuti sumus.

35. Ab ipso igitur, &c. de spiritu ipsius in tantum ex ore diuino, &c.] Quamquam initio, uti adnotauimus, etiam Christum spiritum Dei dicat, hic certe pro illius sanctis posuit: Ab ipso, nempe patres, de spiritu ipsius, sancto equidem, uti cap. sequ. dicit: & ex ore diuino, Christi. Atque adeò facit hic locus pro Trinitate personarum.

CAP. X.

36. Cum memoria tamen praeceptorum, &c.] Titulum huius capitis ex duorum excusorum codicum in unum sic contraximus: Orantes ab omni ira & animi confusione vacuos esse debere. Atque...

hoc contextu: Quorum præcipuum est, ne prius ascendamus ad Dei altare, &c. patet titulum illum intermedium: Ne orans patrem fratri irascaris, ex margine in textum irrepisse. Atqui latius multo istud profectus B. Cyr. explicans illud: sicut & nos dimitimus debitoribus nostris.

37. Siquid discordia vel offensa cum fratribus contraxerimus, resoluamus.] Paraphrasticè interpretatur illud: si frater tuus habet aliquid aduersum te, vade reconciliari, &c.

38. cum omnis ira ab initio interdicta sit.] Eludit ad illud Gen. 4. Quare iratus es, &c. sed sub te erit appetitus tuus, & tu dominaberis illius.

39. Neque enim agnoscitur poterit à spiritu sancto spiritus inquinatus.] Hic haud dubie alludit ad illud Sapientia 1. Spiritus sanctus disciplina effugiet fictum: atque adeo confirmatur eiusdem libri auctoritas, vtrum de ea latius lib. 3. adu. Marc.

CAP. XI.

40. Ceterum quæ ratio est, &c.] Hoc caput inscriptissimum cum hæcenus excusis: De lauatione manuum. In quo non simpliciter illam improbat, sed quod manibus ablutis, spiritu verò forderente orationem obirent. Item quod eam facere se dicerent tantquam commemoratione in Domini deditioem, vtpote quem Pilatus Christum dedens Iudæis, manus prius lauerit; neque enim (inquit) Christum dedimus, sed adoramus. Alioqui permittit manus abluere, dummodò & conuersionis humanæ inquinamentum conscientia causa laucemus, improbus maxime totius corporis laucrum ad omnem orationem. Certe in cætu Christianorum manualet aquam agnoscit Auctor Apolog. 39. cap.

41. conscientia Patrum hereditarij rei.] Iudæos ita circumscribit, quos reprehendit quod manus non atulunt in suis sacrificijs, quippe qui in terram promi orare plerumque soleant, saltem in hac sua exaltatione circa Christi passionem. De more autem Christianorum latius ipse Auctor infra cap. 13.

CAP. XII.

42. Sed quoniam vni aliquid attigimus, &c.] Huius capitis optima erit ea inscriptio: De aliis aliquot obseruationibus superstitiosis.

43. siquidem sine villius aut Dominici aut Apostolici præcepti auctoritate, &c.] Cautè legendus hic locus, ne contra Traditiones Ecclesiasticas facere videatur, quas ita defendit Auctor lib. de Cor. milit. ut plerumque non sit opus; hoc vno addito, non recipiendas quidem obseruationes sine præcepto aut Dominico aut Apostolico; sed & Traditiones non aliud esse quam Apostolica præcepta, vna voce ab iis edita, iuxta illud S. August. epist. 118. Siquid vniuersa celebrat Ecclesia, ab Apostolis ortum habuisse credendum est.

44. vel eo coërcenda quod Gentilibus adqueunt.] Istud contra eos facit, qui omnium penè ceremoniarum Ecclesiasticarum à Gentilismo deriuant originem.

45. positus penulis, &c.] Haud absimiliter infra lib. de Cor. milit. grauissimas penulas posuit. hic agit de consuetudine ponendi penulas, quum aduent ad idola nationes.

46. cum sarabaris & tiaris.] Quum lib. de Resurrect. carn. infra Tom. 3. eadem voces ex Daniele citentur, illuc earum tractatum distulimus, quumquam & de Sarabara aliquid dixerimus supra Tom. 1. lib. de Pallio,

cap. 4. num. 81. Illic etiam aliquid dicturi sumus de auctoritate huius historia trium puerorum in fornacem missorum.

47. affidendi mos, &c.] Quem impugnet hic morem, non perinde constat, maxime ob verba illa: assignata seu transacta oratione, & illa: cum adorassem & sedissem. qua videntur indicare loqui eum de sine sacrificij; & alius verbis qua videntur significare sessionem ipsius sacrificij tempore, quum dicit: irruens esse, sedere sub conspectu Dei viui, angelo orationis adhuc astante. Abusum itaque peculiarem quendam sue Ecclesie significet oportet, alibi non visitatum, maxime cum non improbet: si quis in cathedra aut subsellio sederit, sicut iam olim Episcopi & Cantores in Ecclesiis cathedralibus.

48. Hermas ille, cuius scriptura ferè Pastor inscribitur.] Confirmat hic locus lectionem nostram in Symbolo Rufini inter opera S. Cyr. qua Adnot. nostrarum num. 158. comprobant, quod Hermas auctor fuerit libri Pastoris, non Hermes: vbi etiam de eius libri auctoritate non satis probata latius. Atqui verba illa: Cum adorassem & sedissem super lectum, desumpta sunt ex præmio lib. 2. Hermæ, qui Pastor inscribitur, vbi interim hodie paulo aliter legitur. Cum orassem domi, & confedissem super lectum. Prior eiusdem liber Ecclesia inscribitur, posterior similitudinum, & existit in Orthodoxyographia.

49. adoratis sigillaribus suis, &c.] Sigillaria dicebantur parue imagines fistilibus descriptæ, nunquam parua signa, de quibus vetus quidam Auctor: Quinimo Deos esse sigillaria ipsa censet; nomen nunc non occurrit. Vtitur autem Ironice eadem voce singulari numero lib. adu. Valentinian. ut autem (inquit, de fictio ipsorum Deo, uti Rhenan. illic adnotauit, loquens) tantum sigillarum intrinsecus quoque exornassent. Atqui adorationis ritum, quo utebantur Gentiles, explicat Plin. nat. hist. lib. 28. cap. 2. in adorando (inquit) dexteram ad osculum referimus, totumque corpus circumagimus, quod ad leuam facisse Gallia religiosus credunt. Illud autem adoratis sigillaribus residendo, confirmatur ex Plutarcho, qui Numa Pompilio adscribit: ut Deos adoratus sedent, quod & vice Prouerby usurpatur.

50. angelo adhuc orationis astante.] Alludit quidem ad illud Luc. 1. Apparuit illi angelus stans ad dexteram altaris incensæ; verum referri potest etiam (ut indefinitè loqui sentiat) quemadmodum Patres SS. Ambros. Augustinus, & Chrysostomus, dum ex eo loco colligunt sacrificio nostro Christiano interesse angelorum frequentiam. Immo vero hinc confirmatur ea pars Canonis, qua post consecrationem petimus. Supplices te rogamus omnipotens Deus, iube hac perferri per manus sancti angeli tui in sublimi altare tuum, &c. quod pluraliter expressit in sua Missæ Canone Ambros. per manus angelorum tuorum, lib. 4. de Sacram. cap. 6.

CAP. XIII.

51. Atqui cum modestia, &c.] Loco trium diuersarum inscriptionis unicam hanc substituumus: De modo adorationis Christianorum. De quo adeo plura reperiet Lector. Adnot. nostris ad Apolog. hæc verba: Illuc in cælum suspicientes Christiani, manibus expansis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubescimus; denique sine monitore, quia ex pectore. item ad similia verba B. Cyr. lib. de Orat. Dominica num. 6. 7. & 9.

52. Sonos etiã vocis subiectos esse oportet, &c.]

ULLIAN,
Annotati omnibus
MELI,
AV
16.

Ad verbum etiam haec transcripsit loco dicto B. Cyp. verum ibidem mentem utriusque indicavimus, loqui eos de oratione fidelium privata in sacrificio, nos autem de oratione publica, quam clara voce pronunciatam, immo & decantatam ibidem ostendimus num. 6. & Apolog. cap. 39. num. 520.

53. Dæmonium oraculi Pythij, &c.] De Pythij dæmonio oraculis vide initium lib. de Anima infra Tom. 3. Cur etiam Pythius dictus idem, qui Delphicus, diximus Adnot. nostris in Apolog. c. 22. num. 351.

CAP. XIII.

54. Alia iam consuetudo inualuit, &c.] Inscriptio-nem hanc habet cap. istud: De osculo pacis & communione corporis Domini non omittendis à ieiunantibus.

55. osculum pacis, &c.] Istud observatum fuisse ià ab ipsis Apostolorum temporibus manifestus est ex nostris Latinorū & Graecorū Liturgiis, quam ut confirmatione sit opus: quare illuc Lectorem remittimus.

56. Quale sacrificium, &c.] Initio huius capituli plures adduximus Tertulliani locos de sacrificio.

57. Sic & die Paschæ.] Quum ipsa Dominico die Paschæ, immo nec tota Pentecoste ieiunare permissum fuerit, oportet ut diem Paschæ, diem passionis Domini hic intelligat, iuxta quod supra lib. adu. Iudeos: Pascha enim passio Domini est. ac lib. 4. adu. Marc. Quo pateretur Paschæ diem elegit Dominus. Eo enim die communis & publica est ieiunij religio, & merito osculum deponimus, cuius postrema ceremonia omisa rationem reddunt, qui de divinis scribunt officiis (eo quod osculo Christum tradiderit Iudas.) Si quis velit & ad feriam quintam referre, qua die institutum est sacrificium, oportet ut eo tempore nondum introducta fuerit in Africa consuetudo, qua post cenam communicabant, de qua latius egimus in Epist. B. Cyp. ad Cecil. n. 45. & 48. ubi & generalem Ecclesie contrariam consuetudinem, quod etiam eo die ieiunij communicarent fideles, commemoravimus.

58. Similiter de stationum diebus, &c.] Stationes longe aliter accipiuntur ab Auctore, tum hic, tum lib. de Cor. milit. & de Ieiunio adu. Psechicos, quam à B. Cypriano, ille enim accipit pro conuentu Ecclesiastico (vix adnotavimus ad epist. 41. n. 10.) Auctor vero (quantum re diligentius quam tunc examinata ex Hrabano nostro nunc tandem deprehendo) pro statio ieiuniorum diebus. Eo enim pertinet illud: quod statio solvenda sit. Deinde illud lib. de Cor. milit. Stationes aut alij magis faciet quam Christo, aut & Dominico die, quando nec Christo, Nam Dominico die ieiunia non permittebantur, quemadmodum illic dicimus latius. Denique aper-

rius lib. de Ieiunio: Quarta (inquit) sextaque ferie Stationes. Agnoscunt & hanc significationem hoc loco Magdenburgenses, sed peculiarem illam appellationem dicunt ieiuniorum Montanistarum. Si id verum est, ergo Montanista fuit Hermis Apostoli Pauli discipulus (qui certe in hoc imitatus est Tertullian.) apud quem lib. 3. cap. 5. interrogat Pastor: Quid est Statio? & respondet ipse. Ieiunium. Montanista fuit & S. Ambrosius, qui etiam rationem nominis explicat Serm. 25. in hac verba: Stationes vocantur (inquit) ieiunia, quod stantes & commorantes in eis inimicos insidiantes repellimus; ubi quum loquatur discretè de indicto à Christo Quadragesima ieiunio, quod relouere (voce Tertullianica utens) non licet (neque enim hoc genus demoniorum eicitur nisi in ieiunio & oratione) atque adeò id comparet ad 42. mansiones filiorum Israel, stationum insar, confirmatur nostra iam dicta sententia, quod quum prius simpliciter de ieiunantibus, hic de ieiuniorum statio diebus Auctor loquatur. Sicuti etiam iam olim distinguendum putavit Hrabanus noster (minimè etiam Montanista) de Insign. cleric. lib. 2. cap. 18. Ieiunium (inquit) & statio dicitur, Statio autem de militari exemplo, &c. que ad verbum sumpsit ex hoc ipsi loco. Discernunt autem quidam (inquit idem Hrabanus) inter ieiunium & Stationem. Nam ieiunium indifferenter cuiuslibet diei est abstinentia, non per legem, sed secundum propriam voluntatem: Statio, observatio statutorum dierum vel temporum, plurimum, ut quarta & sexta feria, de qua statione in Evangelio dixit ille: Ieiunio bis in sabbato, temporum autem, ut ieiunium quarti, quinti, septimi & decimi, vel sicut in Evangelio dies illi in quibus ablatum est sponsum, &c. sicut observatio Quadragesima, que in uniuerso orbe institutione Apostolica observatur. Neque vero etiam illud in Magdenburgensibus facit, quod videtur loqui hic de stationibus seu ieiuniis que in vespere producantur, quia neque S. Hieronymus. epist. ad Marcellum, neque Theodoretus, Augustinus, Theodoretus, Damascenus, libro de hæresibus, inter errores Montani illum morem recensent, vixit qui sicut iam ab initio Ecclesie ubique fere & ad sua usque tempora visitatum illum etiam apud Catholicos, quemadmodum ex Paulino patet Nolano, Natali Felici, & latius infra T. 5. supra dicto libro de Ieiunio. His adde, quod, vix sub finem Argumenti dicimus, ipsi Hilario, ante hæresin hic liber scriptus sit.

59. Ergo deuotum Deo obsequium, &c.] Notanda est hæc ieiunij paraphrasis contra illius obsecratores; de quo etiam latius ubi supra.

60. Accepto corpore & referuato.] Confirmatur hoc loco Referuatio corporis Domini, de qua late huius libri initio num. 1.

ARGUMENTVM LIBRI AD MARTYRAS,
PER IACOBVM PAMELIVM.

Ad Martyras in carcere constitutos in ipsis Persecutionis quinta Christianorum sub Seuero initis librum hunc misit Tertullianus, beneuolentiam captiuorum exemplo idiotarū, quorum dictata etiam perfectiss. gladiatoribus subinde profuerint.

I. Imprimis verò ad pacem & concordiam adhortatur, utpotè quam ipsam quidam in Ecclesia non habentes à Martyribus exorare consueverint.

Deinde

Deinde ut non eos conferret, quod segregati sunt à mundo; quippe qui carcer sit gra-
uior, quique iudicia non Proconsulis, sed Dei sustineat; cuique etiam extra carcerem Chri-
stianus renunciauit, in quo etiam caro non amittit quæ iusta sunt per Agapen fratrum,
& quod hoc illis carcer præstet, quod eremus Prophetis.

II.

Etsi autem molestus sit, vocatos esse nos ad militiam Dei viui, cum in sacramenti, ba-
ptismi nempe, verba respondimus. Militum itaque exemplo agonem subeant, in quo Ago-
nothetes Deus, Xystarches Spiritus sanctus, corona aternitatis brabium, Epistates Christus
Jesus, qui eos spiritu unxerit, & ad hoc scamma produxerit.

III.

Neque sibi blandiantur, quia caro infirma est. addidit enim Dominus spiritum prom-
ptum esse debere; qui proinde, timeat licet caro, gladium, crucem, rabiem bestiarum, &
summam ignium pœnam, contraponat sibi, acerba licet ista, à multis tamen nec viris tan-
tum, sed & feminis aequo anima accepta, immò & vltro appetita fama & gloriæ caussa;
exempli gratia, Lucretia, Mutij, Heracliti, Empedoclis, Peregrini, Didonis, uxoris
Hasdrubalis, Reguli, Cleopatra meretricis Atheniensis & Lacedæmonum.

III.

Immo & affectationis morbo à gladiatoribus omnia seuitia & cruciatus certamina
conculcari, qui Christianos confundent in die iudicij, si reformident pati pro veritate in sa-
lutem.

V.

Denique conuertantur ad ipsam conditionis humanæ contemplationem, in qua constan-
ter adenda sunt, quæ etiam inuitis accidere solent, incendij, ferarum, latronum pericula;
maximè iis ipsis temporibus, quibus hominis (nempe Imperatoris) caussa, inopinatos nata-
libus, dignitatibus & atatibus exitus multi referebant.

VI.

Ceterum librum hunc more suo imitatus est B. Cyprianus Epistolis ad Martyras &
Confessores varios 7. 9. 16. 25. 56. 77. & 81. tum libris de Exhortatione & de Laude
Martyrij. Immo verba quedam transcripserunt ex v. capite, & B. Cypr. Epist. 2. ad
Donatum, & S. Hieronymus Epistolis ad Demetriadem de Virginit. ac ad Saluinam de
Viduit. atque ad Heliodorum verba cap. 3. & 4. & alibi alia, vi infra latius. Denique
iam olim tamquam Tertulliani visus & lectus est à Trithemio & Politiano, & editus à
Rhenano ex Paterniacensi ac Gorziensi primùm cod. cum Scholiis, deinde & Adnota-
tionibus. Quibus nunc & nostras adiecimus, & ex tribus exemplaribus Vaticanis po-
stremum castigauimus.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI AD MARTY- TYRAS LIBER.

INTER carnalis alimenta benedicti Martyres designati, quæ vobis
& domina mater Ecclesia de vberibus suis, & singula fratres de ope-
ribus suis propriis in carcerem subministrant, capite aliquid & à nobis,
quod faciat ad spiritum quoque educandum. Carnem enim saginari,
& spiritum esurire non prodest. Imò si quod infirmum est, curatur: æ-
què quod infirmius est, negligi non debet. Nec tantus ego sum, ut vos
alloquar. Veruntamen & Gladiatores perfectissimos non tantum magistri & prapofiti
sui, sed etiam idiotæ, & superuacue quique adhortantur de longinquo, ut sæpè de iplo po-
pulo dictata suggesta profuerint. In primis ergo benedicti, nolite contristare Spiritum
sanctum, qui vobiscum introiit carcerem. Si enim non vobiscum nunc introisset, nec vos
illic hodie fuissetis. Et ideo date operam, ut illic vobiscum perseueret: ita vos inde perdu-
CAP. I. Ephes. 4.

TULLIANUS
Ann. etati onibus
MELLI.
A V
J6.